

Közép-Európa újkori történetéről: felvilágosodás, liberalizmus, zsidóság és '56

Charles Kecskeméti: *Pour comprendre l'histoire de l'autre Europe. Recueil d'essais. Honoré Champion, Paris, 2011, névmutatóval 403 oldal*

A francia nyelvű (elsősorban tehát nyilvánvalóan a francia és frankofón olvasókat célzó) kötet összesen tizennyolc, 1994 és 2009 között írott – két kivétellel folyóiratokban és kötetekben már közölt – esszét és tanulmányt foglal magában, melyek hat tematikus blokkba rendeződnek. Három írás foglalkozik Közép- (azaz a kötet címében is szereplő „másik”) Európával, öt tanulmány tárgyalja a felvilágosodás és liberalizmus kapcsolatát, három Ausztria és Magyarország viszonyát, három a közép-európai zsidóság sorsát elemzi, végül két-két írás foglalkozik a történeti Magyarország-képekkel és 1956-tal. Rövid előszavában Kecskeméti Károly elsődleges célkitűzésként azt jelöli meg, hogy bemutassa három makacs téveszme megalapozatlanságát. Az első: a magyarok Kárpát-medencei letelepedése akadályozta meg a szláv népek egymásra találását. A második: a felvilágosodás nem hagyott mély nyomokat a magyar politikai kultúrán. A harmadik: a magyar társadalomba és kultúrába „számításból” beilleszkedni próbáló neológ zsidóság történelmi kudarcot vallott (itt Kecskeméti az állítás mindkét elemét vitatja). Ezekre a kérdésekre szerzőnk valóban visszatér több írásban is. Ismertetésemben egyenként végigveszem a kötetbe foglalt tanulmányokat, igyekezve kiemelni azok legfontosabb állításait.

A *Másik Európa* címet viselő tematikus fejezet nyitó tanulmányában (*Létezik-e Közép-Európa?*) szerzőnk azokat a történetírókat (Pirenne-t és Longworth-t nevesítve) bírálja igen hevesen, akik Magyarországot és Lengyelországot egyszerűen kívül helye-

zik a nyugati civilizáción, azaz „Európán”. A *Mitteuropa*-eszmé történetének rövid áttekintése során bemutatja annak neumann és Szűcs Jenő-i változatát, majd azt a történeti téveszmét támadja, melynek értelmében a mongol-hun („ázsiai”) magyarok betörése akadályozta volna meg a szláv népek egymásra találását, esetleg nagy birodalommal való egységesülésüket. Kecskeméti aláhúzza, hogy a középkor és a kora újkor során a magyarok általában elfogadható viszonyt ápoltak a szláv államokkal vagy az államot nem alkotó szláv népekkel. Konfliktusok persze voltak, de ez a viszony nem volt rosszabb, mint a szlávoké egymás között, azaz semmi jele annak, hogy Szent István országa idegen testként került volna valamiféle homogén közegbe. A nyugati és a keleti keresztények szembenállásának abszolutizálása vagy túlhangsúlyozása is félreviszi a historikusokat. Szerzőnk végül sajnálattal állapítja meg, hogy a régió tárgyalása általában hiányzik a nagy európai művelődéstörténeti szintézisekből, például René Pomeau-éból² (mi magunk hasonlókat mondhatunk a felvilágosodás Európáját tárgyaló J. Israel trilógiájának utolsó részéről³). A tanulmány konklúziója: létezik Közép-Európa, amely Nyugat-Európa – kétségtelenül különutas – része: az Unió 2004-es bővítése ennek politikai elismerését jelenti (más kérdés persze, hogy a legfrissebb politikai fejlemények arra utalnak, hogy a szövetségből akár kifelé is vezethet az utunk, talán éppen politikai elitünk egy részének a Nyugattal szembeni ellenérzése okán). A

² Pomeau, René: *L'Europe des Lumières. Cosmopolitisme et unité politique au XVIIIe siècle*. Paris, 1966.

³ Israel, Jonathan: *Democratic Enlightenment. Philosophy, Revolution and Human Rights 1750–1790*. Oxford, 2011.

fejezet második tanulmánya (*A diplomácia és az államnélküli nemzetek*) azt vizsgálja, miként rendez el a Bécsi Kongresszus a nemzeti szuverenitással nem rendelkező népek – magyarok, lengyelek, csehek, görögök, stb. – sorsát. A politikai rendezés legfontosabb elve a monarchikus legitimitás, amelyet a kor liberálisainak alkotmányos követelése és a sajtószabadság alapjaiban veszélyeztetnek (ráadásul Metternich arról is meg van győződve, hogy a liberális és demokratikus követeléseket megfogalmazó európai forradalmárok internacionális központi bizottságot alakítottak). A kiépülő rendszer igazi áldozata a lengyelek. Dolgozatában Kecskeméti azt az érdekes kérdést is vizsgálja, hogy milyen szerepe van a diplomáciai iratokban és a döntéshozatalban a *ius gentium*nak, a bölcselők és historikusok használta különböző „nép”-konceptióknak, illetve az európaiság/barbárság fogalmainak. A harmadik tanulmány (*A pánszlávizmus és Közép-Európa: egy illúzió születése*) oly módon számol le a szlávok összetartozását valló és összefogását hirdető, a 19. századi állapotokat a középkorra visszavetítő ideológiai konstrukcióval, hogy áttételesen a reflektálatlan magyar nemzettudat is megkapja a magáét. Kecskeméti aláhúzza, hogy a pánszlávizmus a pángermanizmus mintájára jött létre, sőt szülőatyjai paradox módon Herder és Schlözer voltak. A szlávok összetartozásának eszméje megfelelő ideológiai háttérrel képes ugyan nyújtani egyes népek magyar- és németellenes politikájához, ám arra már nyilvánvalóan nem alkalmas, hogy tartósan összetartsa akár csak két szláv nemzetet. Maguk az oroszok – a nagypolitika szintjén legalábbis – csak az 1870-es évektől kezdték támogatni a pánszláv eszmék terjedését. Palacký híres megjegyzése arról, hogy csak a magyarok sajnálatos színrelépése akadályozta meg a szláv összefogást, elegáns – és talán ma is érvényes – választ kap Eötvös Józseftől, aki szerint anakronisztikus dolog mai kulturális szimpátiáinkat visszavetíteni a középkori időkre. A pánszláv eszme leginkább az önál-

ló állami múlttal nem rendelkező szlovákoknak fontos, míg az oroszokkal (egy másik szláv néppel) küzdelmet vívó lengyeleket nyilván csak mérsékelten érdekli (ne felejtjük el azért, hogy a szláv testvériséget védelmező Mickiewicz jól kiosztja párizsi előadásában a magyarokat). Kecskeméti összességében „hamis tudatként” értelmezi a kétségtelenül fennálló nyelvi hasonlóságra ráépülő kulturális–politikai egység ideálját. Az 1870-es évekre a pánszlávizmus komoly ideológiai fegyverré vált az orosz diplomácia kezében.

A következő nagy tematikus fejezet címe: *Felvilágosodás és liberalizmus*. Az első tanulmány a balassagyarmati „Erényes zárándokhoz” címzett páholyban 1794-ben felolvasott (latin nyelvű) Római levélmagyarázat francia fordítását közli, minimális kommentárral – talán hasznos lett volna részletesebben kifejteni, miben is áll e szöveg jelentősége, azon kívül természetesen, hogy jól illusztrálja: nem minden szabadkőműves páholyra volt jellemző a deisztikus-valláskritikai szellemiség. A következő tanulmány a francia politikai gondolkodás magyar liberalizmusra gyakorolt hatását tárgyalja. Kecskeméti aláhúzza, hogy az 1795-öt követő évtizedek szigorú cenzúrájának köszönhetően még az 1810-es években is régieket, például Helvétius és más radikális felvilágosultakat olvasnak Magyarországon, ami paradox módon egyáltalán nem szolgálja a nyugalmat kívánók ügyét. A magyar szellemi elitben gyakran felmerül egyébként a kérdés: kellenek-e egyáltalán idegen eszmék, s ha igen, nem jobb-e a német és angol mintákhoz fordulni, mint a demokratikus túlzásokból cezarizmusba hulló franciákhoz. Feltűnő azonban, hogy a húszas évektől kezdve jóval pezsgőbb a politikai gondolkodás Magyarországon, mint a szigorúbb cenzurális körülmények alatt élő Ausztriában (címének némileg ellentmondóan az írás azt is tárgyalja, hogy milyen keveset és milyen rosszul tud a francia közvélemény a magyarokról). Az 1811 és 1825 között születettek nagy generációját

Teleki Lászlótól Szalay Lászlón és Eötvösön át Irinyi Józsefíg – akikről egyébként az írás függelékében pár soros életrajzot is olvashatunk – azonban Anglia, Franciaország és Belgium jobban érdekli, mint Németország. Tocqueville, Guizot, Constant, Mignet művei elsősorban a polgári szabadság megszilárdításáról és egy nem abszolutisztikus hatalomgyakorlás ideáljáról szólnak számukra. Ehhez kapcsolódik a következő, művelődéstörténeti összefoglalásként is olvasható írás (*A francia kultúra mint a német szupremácia ellensúlya*), amely polemikus felütéssel kezdődik: azt a francia kultúrában meghonosodott előítéletet (Pierre Béhar) támadja, mely szerint németek és magyarok évezredek szövetséget ápolnának az inkább a franciák felé orientálódó szlávok ellen. A német (osztrák)–magyar viszony ennél jóval komplexebb, s Kecskeméti szerint igen gyakran előfordul az is, hogy a francia kultúra a germán szellemi befolyás ellensúlyaként szolgál, amire a legjobb példát a centralisták, illetve a forradalom és szabadságharc néhány fontos résztvevőjének életműve szolgáltatja. A következő tanulmány a halálbüntetés eltörlését tárgyaló országgyűlési vitát tárgyalja, különös tekintettel Szemere Bertalan ott elhangzó beszédére (melynek teljes szövegét francia fordításban közli). Közismert tény, hogy a diétai határozat a felsőtábla vétója és a kormányzat ellenvetései folytán sohasem lépett életbe.⁴ A szövegközlést Szemere Bertalan apologetikus életrajza előzi meg. Az emigrációban Marxszal is kapcsolatban álló magyar politikai sorsa talán Kossuthal való rossz viszonya következményeként lett a viszonylagos elfelejtettség. A törvényjavaslat kontextusának bemutatása jó alkalmat teremt a szerzőnek arra, hogy értő és olvasmányos módon felvázolja a francia olvasó számára a

magyar jogrend mibenlétét és kialakulásának fő állomásait. A fejezet utolsó – korábban kiadatlan – tanulmánya a parlamentarizmus 1848–1849-es működését tárgyalja, aláhúzván egyfelől a képviselőház politikai-ideológiai sokszínűségét, másfelől pedig azt, hogy a parlamenti szabályokhoz való ragaszkodás tette lehetővé, hogy Kossuth ne váljon diktátorrá, illetve hogy a tőle is balra állók ne buktassák meg – azaz, hogy a magyarok forradalma ne kövesse a francia mintát, hanem a végsőkig legalista maradjon.

Az Ausztria és Magyarország címet viselő fejezet első két tanulmányáról itt nem szólok, mert a II. Lipót és a magyar rendek kompromisszumát és az 1867-os kiegyezést tárgyaló szövegek átdolgozott formában az *Histoire de Hongrie*-ban is megtalálhatók. Az utolsó tanulmány „Judapest” és Bécs viszonyát tárgyalja. Kecskeméti aláhúzza, hogy ez a durva (a mai magyar politikai alvilág szóhasználatában is fellelhető), ám nem szellemtelen kifejezés eredendően nem is antiszemita, hanem magyarelles érzelmek megnyilvánulásaként volt olvasandó. Arról van szó, hogy az osztrák–ceh politikai elit egy része túlzottnak vélte a magyarok élvezte politikai-alkotmányos jogokat és különállást, s ezen elfogadhatatlan helyzet fenntartását az országában élő zsidókkal szemlátomást remek viszonyt ápoló magyar politikai elit rovására írja. A század utolsó évtizedeiben Európa minden országában fellángoló antiszemitizmus bécsi változata tehát erősen magyarelles érzelmekkel kapcsolódott össze. Tiszaeszlártól és Istóczy Győzőtől függetlenül elmondható, hogy a kiegyezés korának magyar elitje valóban uralni tudja a polgárok egy részének antiszemitizmusát, amelynek századvégi kezdeményei majd Trianon után szöknek szárbá. Kecskeméti elismeri ugyan, hogy az aszimiláció sikereit zengő neológ triumfalizmus kritikára szorul, ám nem fogadja el azt a Katzburg és Karády Viktor nevéhez köthető értelmezést sem, melynek értelmében a neológ zsidók gazdasági és politikai joga-

⁴ Kecskeméti több alkalommal is megjegyzi, hogy reformkor helyett pontosabb lenne a reformjavaslatok koráról beszélni, hiszen a diéta liberális felterjesztéseiből 1848-ig igen ritkán lesz valóban törvény.

kért cserébe nemcsak feladták volna identitásuk egy jelentős részét, hanem kifejezetten a magyar nacionalizmus engedelmes és hatékony eszközeivé szegődtek volna. A „szerződés”-t és a „stratégia”-t szerzőnk olyan metaforáknak nevezi, amelyek legfeljebb az egyén s nem egy egész közösség viselkedésének leírására alkalmasak: reflektálatlan használatuk nem összeegyeztethető a leírandó társadalmi folyamatok komplexitásával (arról nem is beszélve, hogy ha a neológok valóban kizárólag érdekvezérelt módon cselekedtek volna, inkább 1849 győzteseihez és nem a vesztesekhez kellett volna asszimilálódniuk).

Az utolsó tanulmány jó átvezetésül szolgál a következő tematikus fejezethez, amely a közép-európai zsidóság történetét tárgyalja. Az első tanulmány voltaképpen ismét szövegközlés: Haller József helytartótanácsi ügyvivő 1792-es tervezetének francia fordítását foglalja magában. A zsidók helyzetének javítását célzó, szabadkőműves ihlettségű törvényjavaslatot a diéta végül nem tárgyalta, a szöveg azonban mégis érdekes, mert jó összefoglalását adja a felvilágosult érvrendszernek. A *Magyarország, új Szefarád* című tanulmány a magyar nemzet ügye mellett elkötelezett és a magyar gazdasági élet felfutásában óriási szerepet játszó neológok emlékét védi a támadásoktól, külön kitérve például Löw Lipótra (jeles felmenőjére), akinek életművét a legnagyobb tisztelettel tárgyalja. Kecskeméti kiemeli, hogy – az ellenfeleikkel szemben semmiféle eszköztől vissza nem riadó – ortodoxok inkább a bécsi politikának rendelik alá magukat, a neológok ezzel szemben a magyar nemzeti ügyekkel azonosulnak. Gyurgyák Jánossal⁵ és másokkal szemben is megvédi a neológokat, aláhúzva egyfelől, hogy az áttérések nem feltétlenül értelmezendők a neológia kudarcaként (hiszen az ortodoxok között is akadtak áttérők), másfelől pedig kiemelve, hogy egyáltalán nem hanyatló, nem szégyel-

lős, nem önfeladó közösségről van szó. A fejezet utolsó tanulmánya (*A közép-európai zsidóság története*) széles közép-európai kontextusban tárgyalja ugyanezeket a kérdéseket (ortodoxia és neológia szembenállása, nyelvi és kulturális asszimiláció, a zsidóság gazdasági szerepe, a szabadkőműves-ségben és más politikai mozgalmakban való zsidó participáció, antiszemitizmus), s további kutatásokra szólít fel.

A Magyarország-képek címet viselő fejezet első tanulmánya Apponyi Sándor (1844–1925) szédületes Hungarica gyűjteményének katalógusát tárgyalja. A bibliofil magyar főúr az 1700 előtt megjelent magyar vonatkozású nyomtatványokat gyűjtötte, s a katalógusban az egyes darabokat viszonylag részletesen le is írta. A mintegy 3000 darabból álló gyűjtemény és a katalógus tematikus tárgyalása egyfelől arra ad alkalmat szerzőnknek, hogy az egyes műveken keresztül bemutassa a magyar történelem fordulópontjait és korszakainak jellemzőit, másfelől pedig némi keserűséggel elismerje: a távoli Magyarország viszonylag ritkán került a nyugati historikusok, költők, színházi szerzők stb. érdeklődésének homlokterébe. A második írás egy igen jól használható, adatgazdag historiográfiai áttekintés II. Rákóczi Ferenc életműve (és persze a felkelés) hazai megítélésének változásairól. Szatmár után a Habsburg-hatalom elvárta a historikusoktól, hogy vagy hallgassanak róla, vagy egyoldalú labanc értelmezését adják. A fejedelmet, emigráns társait és Thökölyt azonban nem lehetett kitörölni a magyar történeti emlékezetből, s a 19. századi liberálisok már gyakran és nagy tisztelettel emlegették a kuruc kor nagy alakjait, akik Thaly Kálmán – történészi szempontból igen kétes – tevékenységének köszönhetően pedig igazi kultusz tárgyává váltak, a folyamat a hankák 1906-os visszatérésében csúcsondott ki. Ebben a kultikus tiszteletbe rondított bele Székfű *Száműzött Rákóczi* című munkája. A II. világháború utáni fejleményeket, Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes írásait Kecskeméti itt nem értékeli.

⁵ Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, 2006.

A hatodik, 1956 történetének szentelt fejezetet egy szubjektív mozzanatot is tartalmazó, a szerző által személyesen átélt epizódokat is elbeszélő esszé nyitja: Kecskeméti szerint elbeszélői hangjának hitelességét az biztosítja, hogy sem a Kádár-rendszer kommunista propagandája, sem pedig az események forradalmi és munkás jellegét elhallgatni kívánó (a történeteket elsősorban oroszellenes nemzeti erőfeszítésként interpretáló, Mindszentyre visszavezethető és 1990-től egyre befolyásosabb) nacionalista értelmezések nem befolyásolták gondolkodását. Az előzményeket (a forradalmi „mechanizmust” beindító okokat) a második világháborúig vezeti vissza: legfontosabb kiváltó okként a magát népi demokráciának nevező rendszer átfogóan hazug voltát nevezi meg. A forradalom legfontosabb jellegzetességeit („morfológiáját”) a következő tényezőkben látja: spontaneitás, elsőprő népi támogatottság, tisztesség, sajátos forradalmi lélekállapot (odaadás), s végül a felkelés táborának alapvető sokszínűsége: nem tagadható, hogy a forradalmárok között horthysta jobboldali antiszemitéktől egészen a reform-kommunistákig mindenféle meggyőződésű ember megtalálható volt, s csak a történelmi pillanat kivételessége tartotta össze őket. A másik cikk a forradalom magyarországi historiográfiájának rövid összefoglalója Vásárhelyi Miklósék 1986-os kötetétől napjainkig ⁶. Litván György már 1992-ben négy politikai-ideológiai irányzat befolyását azonosította az 1956-os forradalmat tárgyaló történeti művekben: 1. a nagyimrista reformszocialistákét 2. a „harmadik utas” nemzeti demokratákét, akiknek hőse Bibó István volt 3. a Mindszentyt és a horthysta hagyományt tájékozódási pontként tekintő konzervatív jobboldalét 4. a nyilas nosztalgia jegyében

tevékenykedő szélsőjobboldali tradícióét⁷ – ezenkívül Kecskeméti megemlíti még a Berecz-féle Kádár-apológiát is. Történeti kutatások az elmúlt évtizedekben különböző témákban folytak: a forradalom vidéki történéseit elsősorban az 56-os Intézet koordinálta munkacsoportok vizsgálták. Komoly ideológiai viták zajlanak természetesen Nagy Imre megítélésében: a jobboldalhoz kötődő történetek hajlamosak a mártír miniszterelnökben (a volt NKVD-ügynökben) olyan „megtért” kommunistát látni, aki egy pillanatig sem tarthatott számot a nemzet valódi vezetőjének tisztére, s csak személyes tisztességének és az adott helyzetnek köszönhetően vált a forradalom szimbolikus alakjává. Bár a vitatott kérdésekről igen elfogulatlanul számol be, Kecskeméti szimpátiája jól láthatóan inkább azoké, akik az antisztálinista demokratikus baloldal és a „harmadik utasok” szerepét kívánják hangsúlyozni az események menetében – ez az értelmezési hagyomány Castoriadis, Lefort⁸ és Lomax⁹ műveiből lehet ismerős a tájékozott francia olvasó számára. Konklúziójában úgy fogalmaz, érezhető keserűséggel, hogy a megemlékezések politikai instrumentalizációja és az '56 emlékét belengő demagógia mára használhatatlanná tette azt a csodálatos hagyományt, amely pedig a demokratikus Magyarország erkölcsi fundamentumává válhatott volna.

Kecskeméti Károly és az Honoré Champion kiadó ezúttal is olyan tanulmánykötetet adott a francia – és frankofón – olvasó kezébe, amely adatgazdagságának, tágas történeti perspektívájának és olvasmányos stílusának köszönhetően remélhetőleg so-

⁶ [Vásárhelyi Miklós], *Magyarország 1956: a forradalom, előzményei és utóélete*, s. 1.; s. n.

⁷ Litván György: „Az 1956-os magyar forradalom hagyománya és irodalma”. *Az 1956-os intézet évkönyve I*, 1992. 7–16.

⁸ Castoriadis és Lefort előadásai a *Contribution de la révolution hongroise à la pensée socialiste: cr de la conférence réalisée par l'institut Imre Nagy de sciences politiques*. Bruxelles, 1959.

⁹ Lomax, Bill: *Hungary 1956*. London, 1976.

kakban ébreszti fel a Magyarország és Közép-Európa történelme iránti érdeklődést. A kiadvány értékéből semmit nem von le néhány apróbb szerkesztési hiányosság (például az, hogy korábban már idézett tanulmányokra való visszautalás során gyakran

nem kötötünk, hanem az írások első megjelenésének oldalszáma tűnik fel).

BALÁZS PÉTER